

Katarzyna SZYCHTA- MIELEWCZYK

Uniwersytet Gdański

„NIE ZAPOMNIMY NIGDY!” NARRACJE O PRZESZŁOŚCI ODCZYTYWANE Z DRUGOOBIEGOWYCH ZNACZKÓW I KART POCZTOWYCH ROZPOWSZECHNIANYCH W PRL W LATACH OSIEMDZIESIĄTYCH DWUDZIESTEGO WIEKU

Wprowadzenie

„Nie zapomnimy nigdy!” to tytułowe hasło pojawia się na druku¹ poświęconym zbrodni katyńskiej – to jeden z wytworów wprowadzonych do drugiego obiegu w latach osiemdziesiątych dwudziestego wieku. Na potrzeby niniejszego artykułu analizie poddano ponad tysiąc materiałów zdobionych grafikami nawiązującymi do wydarzeń i/lub postaci z przeszłości, przyjmując, że określenie „przeszłość” dotyczy wydarzeń i/lub postaci sprzed przełomu 1944/1945 roku, a więc z jednej strony końca II wojny światowej, a z drugiej strony początków Polski Ludowej. Tekst ilustruje ponad 40 reprodukcji, które typowano kierując się popularnością zawartego na nich motywu (choć nie jest to regułą – niekiedy motywacją była chęć wskazania np. nietypowego konceptu).

Opisane w artykule znaczki i karty pocztowe reprezentują liczną grupę materiałów, które

można uznać za przejawy „podziemnej filatelistyki;” tego typu druki liczone są w tysiącach.² Uzupełniają je inne wydawnictwa, takie jak ulotki, plakaty, przypinki, których liczbę również szacować można co najmniej na setki. Zwykle nie cechują się one wybitnym poziomem artystycznym, co jednak nie wpływa na ich status jako świadectw historii. Przy próbie sklasyfikowania tego typu wytworów można sięgnąć po określenie „nośniki pamięci historycznej,” wprowadzone do dyskursu naukowego przez Marcina Kulę, który pisze: „Przeszłość odzwierciedla się bowiem praktycznie w każdym przedmiocie i zjawisku, które trwa do dziś. W konsekwencji nośnikiem pamięci o przeszłości, przynajmniej potencjalnym jest dosłownie wszystko.”³

W obiegu jest sporo publikacji, w których prezentowane są podziemne druki – przede wszystkim znaczki, a niekiedy również karty pocztowe (i inne artefakty). Wśród tych pozycji znajdują się m.in. katalogi, w tym wydawnictwa

ówczesne, np. Zbigniewa Endzla⁴ czy Anatola Kobylińskiego,⁵ jak i współczesne, np. Zbigniewa Kowalewskiego,⁶ Andrzeja Jaworskiego⁷ czy Wacława Sokołowskiego.⁸ Uzupełnieniem są katalogi, w których reprodukowane są wytwory emitowane przez poszczególne organizacje, np. Konfederację Polski Niepodległej.⁹ To jednak publikacje, które służą przede wszystkim porządkowaniu materiałów, bez pogłębionych analiz, dotyczących np. motywów eksponowanych na poszczególnych wytworach. Nieco inny charakter ma książka Ireny Grudzińskiej-Gross,¹⁰ będąca bodajże najobszerniejszym opracowaniem, które nie jest jedynie mniej lub bardziej posegregowanym zbiorem tego typu materiałów. W rezultacie wciąż pozostaje masa artefaktów, które choć są reprodukowane, to nie zostały jeszcze omówione.

W niniejszym artykule analizuję graficzne opracowanie podziemnych znaczków i kart pocztowych, wskazując charakterystyczne motywy historyczne, po które sięgali twórcy. Niemożliwe – ze względu na mnogość materiałów – jest uwzględnienie wszystkich wytworów, które wpisują się w to zagadnienie; choć wraz z zaawansowaniem badań odnotowuje się występowanie tych samych druków, to można spodziewać się, że dalszy przegląd kolekcji zdeponowanych w archiwach niewątpliwie pozwoliłby na wykrycie kolejnych, dotąd nieznanymi, wytworów. Mimo że nie jest to zbiór kompletny, możliwe jest wskazanie kilku prawidłowości, którymi charakteryzuje się podziemna produkcja znaczków i kart pocztowych. W ten sposób uzupełniany jest wciąż niekompletny obraz opozycyjnej kultury wizualnej lat osiemdziesiątych dwudziestego wieku, w tym wiedzy na temat działalności podziemnych wydawnictw, zwłaszcza w zakresie innych publikacji niż druki zwarte i ciągłe.¹¹

Przegląd wybranych materiałów

Najodleglejszymi wydarzeniami, do których odnosili się podziemni twórcy, a które zarejestrowano w analizowanym materiale, są chrzty państw (il. 1). Co ciekawe, występuje tylko jedno nawiązanie do Polski – pozostałe dotyczą Litwy (5 wytworów) i Rusi/Ukrainy (18 wytworów).¹² Skupienie się na tych wydarzeniach można wiązać z chęcią podkreślenia wspólnoty narodów ciemionych przez komunistów, które ukojenie znajdują w wierze; bądź co bądź w PRL życie opozycyjne funkcjonowało również w przestrzeni sakralnej, czego przejawem były m.in. wystawy organizowane w kościołach.¹³ W przypadku wytworów upamiętniających formowanie się państw, a także tracenie czy odzyskiwanie przez nie niepodległości,¹⁴ można również dopatrywać się nawiązań do opracowywanej w omawianym okresie idei współpracy z krajami znajdującymi się na wschód od Polski, znanej jako „doktryna Giedroycia.” Co więcej, mimo upływu lat, wydaje się, że nadal jest to koncepcja, która mogłaby znaleźć zastosowanie.¹⁵

Po odniesieniu do chrztów państw następuje luka chronologiczna. Nawet tak znaczące wydarzenia jak np. bitwa pod Grunwaldem nie są powszechnie eksponowane (ten motyw odnotowano jedynie w formie stempla na kopercie¹⁶ pochodzącej z ośrodka internowania w Uhercach). Można jednak podejrzewać, że jest to związane z licznymi odniesieniami do tradycji grunwaldzkiej obecnymi w propagandzie PRL.¹⁷

Kolejnym eksponowanym wydarzeniem jest uchwalenie Konstytucji 3 maja z 1791 roku, które zarejestrowano łącznie na 14 materiałach. Symbolem występującym na niemal wszystkich tych wytworach jest orzeł, nierzadko wyobrażony nie tylko z koroną, lecz również z buławą i jabłkiem. W takiej formie został zaprezentowany m.in. na wydawnictwie (il. 2) z 1987 roku.¹⁸ W kontekście materiałów nawiązujących do rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja warto wspomnieć o niedatowanej karcie pocztowej (il. 3) z grafiką przedstawiającą wylegującego się ptaka, który zastanawia się: „Cóż to takiego było tego... 3 maja?!” Jego atrybuty, czyli rogatywka i okulary, pozwalają sądzić, że jest to personifikacja Wojciecha Jaruzelskiego, który w czasie stanu wo-

jennego stał na czele organu zarządzającego krajem, czyli Wojskowej Rady Ocalenia Narodowego (WRON, przez społeczeństwo określana WRON-ą; to skojarzenie często prowadziło do przedstawiania generała pod postacią ptaka – w domyśle: wrony).

W niniejszym przeglądzie warto uwzględnić również serię znaczków pocztowych (il. 4), na których przedstawiono poczet władców polskich w postaci reprodukcji szkiców Matejki. Cykl tworzy 11 zestawów, które, w wypadku opisywanych egzemplarzy, prezentowano podwójnie – na jednym druku znajdowały się po dwa zestawy z czterema znaczkami pocztowymi, czyli czterema portretami (z wyłączeniem wariantu identyfikującego serię – na nim również znajdują się cztery znaczki pocztowe, ale tylko trzy portrety). Na poszczególnych drukach zamieszczono następujące zestawy władców: Mieszko I, Dobrawa, Bolesław Chrobry, Mieszko II oraz Anna Jagiellonka, Stefan Batory, Zygmunt III Waza, Władysław IV; Kazimierz I Odnowiciel, Bolesław II Śmiały, Władysław I Herman, Bolesław III Krzywousty oraz Aleksander, Zygmunt I Stary, Zygmunt II August, Henryk Walezy; Władysław II Wygnaniec, Bolesław IV Kędzierzawy, Mieszko III Stary, Kazimierz II Sprawiedliwy oraz Jan II Kazimierz, Michał Korybut Wiśniowiecki, Jan III Sobieski, August II Mocny; Władysław Laskonogi, Leszek Biały, Henryk I Brodaty, Konrad I Mazowiecki oraz Władysław I Łokietek, Kazimierz III Wielki, Ludwik Węgierski, Jadwiga; Bolesław V Wstydlivy, Leszek Czarny, Przemysław II, Waław II oraz Władysław II Jagiełło, Władysław III Warneńczyk, Kazimierz Jagiellończyk, Jan I Olbracht; a na wariacie identyfikującym serię – Stanisław Leszczyński, August III i Stanisław August Poniatowski. Nie jest to jednak pełne zestawienie postaci z pocztu według Matejki – nie ujęto w nim Ryczezy.

W analizowanym materiale występuje szereg realizacji, które odnoszą się do powstań narodowych, w tym m.in.: insurekcji kościuszkowskiej (14 wytworów), powstania listopadowego (21 wytworów) czy powstania styczniowego (37 wytworów). Na pojedynczych wytworach występują nawiązania do innych zrywów np. powstania wielkopolskiego.¹⁹ Nie są to wydawnictwa jednorodnie. Przykładowo: na wielu wytworach

znajdują się wizerunki uczestników walk, jednak nie zawsze wskazywanych z imienia i nazwiska. Wśród wydawnictw dotyczących powstania listopadowego odnotowano tylko dwa tego typu druki: pasek²⁰ z wizerunkiem Piotra Wysockiego oraz blok²¹ z wizerunkiem Ignacego Prądzyńskiego, chociaż ten zryw był prowadzony przez ośmiu naczelników. Odmienne w wypadku materiałów poświęconych np. powstaniu styczniowemu – często prezentowani są na nich bohaterowie walk, przede wszystkim Romuald Traugutt, którego wizerunek zamieszczono na 14 wytworach, w tym na dwóch w towarzystwie kolejnych naczelnych dowódców, tj. Ludwika Mierosławskiego i Mariana Langiewicza. Najbogatszy poczet uczestników powstania styczniowego przedstawiono na druku (il. 5) z 1987 roku, który zawiera siedem portretów (Traugutt, Nullo, de Rochebrune, Potiebniak, Langiewicz, Mierosławski, Pustowójtówna) oraz sześć wzmianek (w postaci wypisanych inicjałów i nazwisk: Traugutt, Krajewski, Żuliński, Jeziorański, Waszkowski, ks. Brzóska). Twórcy wydawnictw upamiętniających zrywy narodowe korzystali również z innych dzieł – tego typu zabiegi z różnym natężeniem stosowano zarówno w wypadku powstania kościuszkowskiego (reprodukcja fragmentu obrazu *Bitwa pod Racławicami* Matejki²²), jak i powstania listopadowego (reprodukcja litografii przedstawiającej obronę Warszawy²³) oraz powstania styczniowego (reprodukcje m.in. grafik Grotgiera występujące na siedmiu wytworach, w tym m.in. na pasku²⁴ składającym się z sześciu scen: *Błogosławieństwo*, *Chłop i szlachta*, *Pierwsza ofiara* i *Zamknięcie kościołów* z cyklu *Warszawa I* oraz *Przysięga* i *Bój* z cyklu *Lithuania*).

I wojna światowa to okres, który w analizowanym materiale jest niemal nieodnotowywany – brak odniesień m.in. do operacji, w których uczestniczyli Polacy. Okolicznością, którą można jednak pośrednio powiązać z wydarzeniami I wojny światowej jest wymarsz 1 Kompanii Kadrowej. Do tego wydarzenia nawiązano na 12 drukach. Jednym z nich jest blok (il. 6) z 1986 roku wydany pod tytułem *Seria pamięci narodowej*,²⁵ który tworzą trzy znaczki pocztowe: jeden z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego, drugi z przedstawieniem maszerujących żołnierzy, trzeci z wize-

runkiem Tadeusza Kasprzyckiego. Co ciekawe, na tym druku zamieszczono sporo informacji dotyczących okoliczności powstania materiału – to nie tylko informacja o dacie (1986) i miejscu (Warszawa) wydania oraz o organie wydającym (Piwnicza Oficyna Wydawnicza/T[ymczasowa] K[omisja] W[ykonawcza] NSZZ Solidarność Warszawa), lecz również adnotacja o sposobie wykonania (sitodruk ręczny). 1 Kompania Kadrowa była załączkiem Legionów Polskich, jednostek, które również promowano na podziemnych wydawnictwach – łącznie odniesienia do tej formacji wojskowej występują na 12 wytworach. Należy do nich m.in. seria bloków (np. il. 7) z 1987 roku²⁶ z zarysem sylwetki legionisty; na każdym wariantcie znajdują się dwa znaczki pocztowe – na reproduowanym egzemplarzu zamieszczono odznakę orła strzeleckiego oraz wizerunek Piłsudskiego. Na kolejnych prezentowane są m.in. symbole poszczególnych brygad lub pułków.

W analizowanym materiale zarejestrowano szereg odniesień do okresu II Rzeczypospolitej, przy czym najczęściej występują nawiązania do odzyskania niepodległości – łącznie odnotowane na 86 wytworach. Motywami wielokrotnie powielanymi na tych drukach są symbole, np. orzelki Legionów Polskich, czy portrety, np. marszałka Piłsudskiego (jak np. na bloku z 1988 roku).²⁷ Wskazane wątki wspólnie prezentowane są na 10 realizacjach. Unikalnym wydawnictwem, na którym upamiętniono odzyskanie niepodległości, jest karta pocztowa (il. 8) wydana w 1988 roku z okazji Bożego Narodzenia – elementem prezentowanej na niej grafiki są przemierzający się ułani. Zwykle na świątecznych kartach pocztowych nie występują motywy patriotyczne – zdobią je klasyczne świąteczne symbole, którym nadaje się „wywrotowy” charakter (np. włączając w kompozycję znak „Solidarność”). Najczęściej w kontekście odzyskania niepodległości odnoszono się do Piłsudskiego, dedykując mu również wydawnictwa zawierające wyłącznie portrety marszałka, jak np. na wydanym w 1988 roku bloku (il. 9), który tworzy osiem znaczków pocztowych z siedmioma różnymi reprodukcjami zdjęć marszałka. W obiegu było również sporo innych materiałów, na których zamieszczano wizerunki postaci z okresu II Rzeczypospolitej, jak np. na znaczku pocztowym

(il. 10) z 1986 roku²⁸ z portretami pięciu przywódców: Piłsudskiego (podwójnie), Narutowicza, Wojciechowskiego, Mościckiego i Raczkiewicza; te same przedstawienia znajdujemy również na serii sześciu znaczków pocztowych.²⁹ Rozbudowany kanon postaci zaprezentowano na trzech blokach³⁰ z 1984 roku, z których każdy zawiera po sześć wizerunków: na pierwszym są Piłsudski, Sikorski, Rydz-Śmigły, Rowecki-Grot, Sosnkowski i Andres, na drugim – Sławek, Daszyński, Wojciechowski, Rataj, Dmowski i Grabski, na trzecim – Paderewski, Korfanty, Witos, Mikołajczyk, Pużak i Kwiatkowski.

Podczas omawiania realizacji nawiązujących do czasów II Rzeczypospolitej, warto również odnotować serię wydaną w 1988 roku, na którą składa się 12 znaczków pocztowych³¹ dokumentujących prężny rozwój odradzającego się kraju. Na jednym z nich, z grafiką przedstawiającą osiedle, nawiązano do powstania 120 tysięcy mieszkań w 1937 roku, jednocześnie wskazując wkład różnych zakładów wspierających realizację tego przedsięwzięcia, tj. 2,4 tysiąca cegielni, 12 cementowni, 270 zakładów wapienniczych, 60 hut szkła, 2,2 tysiąca firm budowlanych. Na pozostałych wariantach promowano następujące osiągnięcia: 1930 rok – Mościce, działalność Fabryki Związków Azotowych, 1931 rok – Raszyn, funkcjonowanie najsilniejszego nadajnika radiowego na świecie, 1933 rok – budowa magistrali węglowej łączącej Śląsk i Pomorze, 1936 rok – rozwój Centralnego Okręgu Przemysłowego, 1937 rok – Gdynia, funkcjonowanie największego portu na Morzu Bałtyckim, 1937 rok – Porąbka, hydroelektrownia na Sole, 1938 rok – Warszawa, uruchomienie próbnego nadajnika telewizyjnego, 1938 rok – opracowanie samolotu bombowego PZL-37 „Łoś,” 1938 rok – Lwów, rosnąca liczba studentów na polskich uczelniach, 1938 rok – Warszawa, budowa 20 domów dla 4 tysięcy mieszkańców przez Towarzystwo Osiedli Robotniczych oraz 1939 rok – Gdynia, działalność Linii Żeglugowych Gdynia-Ameryka.

Kolejnym eksponowanym wydarzeniem jest konflikt polsko-rosyjski z lat 1919–1921, który odnotowano łącznie na 30 materiałach. Tę grupę reprezentuje m.in. seria 11 znaczków pocztowych (wybrane realizacje z serii – il. 11), na których

zaprezentowano sceny przedstawiające wojenną rzeczywistość. Poszczególne ilustracje opisano jako: „w hołdzie poległym w walce z bolszewizmem,” „żołnierska modlitwa,” „okopy,” „walka,” „w obronie,” „pożegnanie,” „w marszu,” „potyczka z Kozakiem,” „czas do niewoli,” „zwycięstwo,” „Sowieci do domu.” Na 10 ze wspomnianych 30 wytworów zarejestrowano odniesienia do najważniejszego starcia w ramach tego konfliktu, tj. bitwy warszawskiej. Wśród nich m.in. znaczek pocztowy (il. 12) z 1985 roku z grafiką podkreślającą znaczenie „cudu nad Wisłą” dla dalszych losów nie tylko Polski, lecz również Europy, nierzadko postrzeganego jako operacja, która zahamowała rozprzestrzenianie się rewolucji komunistycznej poza Rosję.

Z kolei postacią, którą najczęściej przedstawiano na omawianych materiałach, jest Piłsudski – wśród analizowanych wytworów jego podobizna występuje na ponad 150 drukach. Portrety marszałka zamieszczano na materiałach upamiętniających wybrane wydarzenia, jak np. odzyskanie niepodległości (odnotowano 50 tego typu wytworów – np. il. 9). Dość powszechnie występują wydawnictwa wskazujące na wybrany epizod z życia marszałka, w tym przede wszystkim narodziny i śmierć – łącznie jest to 38 druków (12 – z okazji 120 rocznicy urodzin, z 1987 roku, i 26 – zwykle z okazji 50 rocznicy śmierci, z 1985 roku). Z innych okoliczności można przywołać np. 70 rocznicę uwięzienia Piłsudskiego, która miała miejsce po „kryzysie przysięgowym” (w analizowanym materiale odniesienie do niej pojawia się tylko na jednym wydawnictwie³²). Tutaj należałoby jednak rozważyć, czy przywołane wydarzenia są jeszcze epizodami z życia marszałka czy już epizodami z życia narodu. Warto odnotować również istnienie wytworów zawierających co najmniej kilka różnych portretów Piłsudskiego, jak np. na reprodukowanym egzemplarzu (il. 13), na który składa się 10 różnych portretów marszałka, każdy opisany datą – kolejno: 1875, 1885, 1895, 1899, 1900, 1905, 1914, 1920, 1926 i 1935. Można byłoby oczekiwać, że jeśli postać marszałka prezentowana jest w kontekście, to zawsze w uszlachetniającym otoczeniu, np. na koniu (il. 14, również na innym prezentowanym wydawnictwie – il. 9). Z tego powodu zaskakiwać mogą przedstawienia,

na których marszałek... pali papierosa, jak np. na znaczku pocztowym z 1987 roku³³ (również na innym reprodukowanym wydawnictwie – il. 9). Ciekawymi wytworami, nieco wychodzącymi poza ramy materiałów omawianych w niniejszym artykule, są „banknoty” – przeróbki oficjalnych środków płatniczych. Wśród nich m.in. „banknot” (il. 15) o nominale 1000 zł, na którym zamieszczono podobiznę Piłsudskiego. Cechą charakterystyczną tego typu druków jest dostosowywanie elementów stale występujących na banknotach do osoby, której podobizna znajduje się na danym wydawnictwie – na reprodukowanym materiale wprowadzono zmiany m.in. w zakresie numerów seryjnych, zastąpionych datą urodzenia („UR 5 12 1867”) i datą śmierci („ZM 12 05 1935”) marszałka, a zamiast formułki „Bilety Narodowego Banku Polskiego są prawnym środkiem płatniczym w Polsce” wprowadzono cytaty „Zwyciężyć i spocząć na laurach to kłeska. Być zwyciężonym i nie ulec to zwycięstwo!” O tym, jak ważną postacią dla Polaków był Piłsudski, świadczy opis, który zamieszczono na jednym z druków:³⁴ „Józef Piłsudski był za życia symbolem niezłomności ducha narodu polskiego. Dziś – w 50 lat po swej śmierci, w 46 lat po tragicznym upadku swego dzieła – pozostaje żywą legendą. W tej legendzie, której blasku nie przyćmił popiół niesiony wiatrem historii, znajdują ucieczkę największe marzenia i nadzieje współczesnych pokoleń Polaków.” Potwierdzają to także liczby – największego politycznego oponenta Piłsudskiego, czyli Dmowskiego, przedstawiono łącznie na pięciu drukach (w tym na dwóch samodzielnie, a na trzech w otoczeniu innych postaci). Podobnie z innymi twórcami polskiej niepodległości, prezentowanymi również na pojedynczych wytworach, np. Paderewskim (cztery), Korfantym czy Witosem (po trzy).

II wojna światowa to okres, który w analizowanym materiale jest zdecydowanie najliczniej eksponowany – łącznie odniesienia do tego konfliktu odnotowano na niemal 400 wytworach. Na 34 wydawnictwach nawiązano do zawarcia paktu Ribbentrop-Mołotow i działań prowadzonych we wrześniu 1939 roku. Wśród nich są m.in. dwa znaczki pocztowe (il. 16) z 1982 roku, zaprojektowane w ośrodku internowania w Uhercach, na których wskazano daty wkroczenia wrogich armii

na teren Polski w 1939 roku. Na kilku drukach³⁵ przypomniano o współdziałaniu nazistów i Sowie-
tów, reprezentowanym m.in. poprzez uścisk dłoni,
zwykle umieszczany na tle rozdzieranej mapy Pol-
ski; dodatkowo na niektórych wytworach dłonie
wystają z mankietów, na których znajdują się reżi-
mowe symbole. Inne ciekawe, a przy tym unikato-
we wyobrażenie owej współpracy zamieszczono na
znaczku pocztowym (il. 17) z 1989 roku – na grafice
przedstawiono swastykę i gwiazdę, które kroczą ra-
mię w ramię na tle obozowych zasieków.

Na kolejnych wydawnictwach znajdujemy
odniesienia do starć na różnych frontach II wojny
światowej, w których brały udział polskie oddzia-
ły (przy czym najczęściej eksponowana jest bitwa
o Monte Cassino – odniesienia do tej operacji wy-
stępują łącznie na 28 wytworach). Wybrane wyda-
rzenia zaprezentowano w ramach obszernej serii
znaczków pocztowych stworzonych przez Jana
Tarnowskiego;³⁶ są one datowane – w zależności
od serii – na lata 1985–1989.³⁷ Na jednym z nich³⁸
nawiązano do starć rozgrywających się na terenie
Francji, Belgii i Holandii: bitwy pod Falaise, wyzwolenia
miejscowości Abbeville, Ypres, Tiel, Ganda-
wa, Axel i St. Omer, a także desantu pod Driel. Po-
nadto w ramach tej serii prezentowane są również
inne aktywności podejmowane w czasie II wojny
światowej, jak np. działania polskiego lotnictwa³⁹ –
uwzględniają one nie tylko udział w operacjach (jak
„bitwa o Anglię,” „patrole nad Kanałem,” „cicho-
ciemni 41–45,” „osłona konwoi,” „na pomoc War-
szawie”), lecz również inne zajęcia, którym zwykle
nie poświęca się tyle uwagi, np. pracę mechaników
(„mechanicy 40–45”). Taki dobór motywów świad-
czy o erudycji twórcy, który nawiązuje nie tylko do
znanych bitew, lecz również lokalnych starć. Osob-
ny zestaw, również autorstwa Jana Tarnowskiego,⁴⁰
posłużył do zaprezentowania ośmiu sylwetek Matki
Boskiej, są to: Matka Boska Białomorska, Matka
Boska Białogojewska, Matka Boska Dergaczowska,
Matka Boska Ostaszowska, Matka Boska Koziel-
ska, Matka Boska Rodzin Pomordowanych, Matka
Boska Katyńska, Matka Boska Starobielska. Do-
datkowo na kilku realizacjach pojawiają się kolejne
wizerunki Matki Boskiej, np. na zestawie odnoszą-
cym się do wydarzeń i postaci związanych z terena-
mi Ukrainy, na którym zamieszczono wyobrażenie
Matki Boskiej Lwowskiej.⁴¹

W analizowanym materiale odnotowano
również sporo druków poświęconych bohaterom
II wojny światowej. Popularnym zabiegiem było
umieszczanie wizerunków kilku dowódców w ra-
mach jednego wydawnictwa, np. bloku. Tego typu
materiałem jest m.in. arkusz *Polskie Siły Zbrojne
na Zachodzie* (il. 18) z 1987 roku⁴² z 12 znaczkami
pocztowymi, na których umieszczono nawiązania
do wybranych działań wojennych i powiązanych
z nimi oficerów; są to następujące pary: Narwik
1940 – Zygmunt Szyszko-Bohusz, obrona Fran-
cji 1940 – Władysław Sikorski, bitwa o Wielką
Brytanię 1940 – Witold Urbanowicz, Marynar-
ka Wojenna 1939–45 – Borys Karnicki, Tobruk
1941 – Stanisław Kopański, Sangro 1943 – Wła-
dysław Smrokowski, Monte Cassino 1944 – Wła-
dysław Anders, Ancona 1944 – Bolesław Duch,
Falaise 1944 – Stanisław Maczek, Arnhem 1944
– Stanisław Sosabowski, Breda 1944 – Stanisław
Maczek, Bolonia 1945 – Nikodem Sulik. Oprócz
takich wydawnictw występują również wytwory
prezentujące pojedyncze sylwetki bohaterów II
wojny światowej, niekiedy tworzące serie, jak np.
cykl 13 znaczków pocztowych (np. il. 19) z 1988
roku, upamiętniających osoby odznaczone Orde-
rem Virtuti Militari: Dekutowskiego, Fieldorfa,
Fróga, Gorazdowskiego, o. Kolbego, Kontryma,
Krzyżanowskiego, Okulickiego, Olechnowicza,
Pileckiego (tu pomyłka twórców – Pilecki nigdy
nie otrzymał Orderu Virtuti Militari), Rodowicza,
Rzaniaka, Ukłańskiego.

Wydarzeniem przywoływanym na wielu
drukach jest zbrodnia katyńska – w analizowa-
nym materiale odnotowano 50 wytworów, które
odnosiły się do tej zbrodni komunistycznej.
Warto dodać, że podziemni twórcy przypominali
o mordach dokonanych nie tylko w Katyniu, lecz
również Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkanie,
jak np. na bloku⁴³ z cyklu Seria pamięci narodo-
wej z 1985 roku. Często w kontekście graficzne-
go przedstawiania zbrodni katyńskiej występuje
motyw postrzału w tył głowy – przeważnie pod
postacią czaszek ze śladami po kulach (łącznie 12
wytworów, w tym 10 wizerunków Matki Boskiej
Katyńskiej, np. il. 20), a rzadziej jako scena mor-
du (łącznie trzy wytwory, np. il. 21). Na pojedyn-
czych wydawnictwach zarejestrowano bezpośred-
nie odniesienia do poszczególnych ofiar zbrodni

katyńskiej – należy do nich m.in. sześć znaczków pocztowych (np. il. 22) z 1987 roku, opatrzone hasłem „Jeden z 4 143;” w ramach tej serii przywołano sześć postaci: Czernickiego, Hałacińskiego, Minkiewicza, Rosińskiego, Widackiego i Załuskiego.

Najczęściej eksponowanym wydarzeniem z okresu II wojny światowej było powstanie warszawskie – w analizowanym materiale odniesienia do tego zrywu zbrojnego występują łącznie na ponad 80 wytworach. Popularnym motywem jest przedstawianie postaci – uczestników powstania warszawskiego, prezentowanych jednak nie z imienia i nazwiska, ale pełnionej funkcji, jak np. na zestawie sześciu znaczków pocztowych (il. 23) z 1987 roku,⁴⁴ na których uwieczniono różne role powstańcze. Jednocześnie występują również druki, na których zamieszczano wizerunki konkretnych bohaterów tego zrywu, jak np. na bloku⁴⁵ z cyklu *Seria pamięci narodowej* z 1985 roku z portretami Pelczyńskiego, Komorowskiego i Chruściela. Warto wspomnieć również o kilku wytworach z reprodukcjami wydawnictw z okresu powstania warszawskiego – to łącznie siedem druków, na których zaprezentowano np. plakaty (il. 24). Temat powstania warszawskiego – w porównaniu do innych motywów historycznych – jest chętniej eksponowany również na innych drukach niż znaczki pocztowe. W analizowanym materiale odnotowano 10 innych wydawnictw, tj. pocztówek i kopert, które można zaliczyć do tzw. poczty podziemnej.⁴⁶ Wśród nich znajduje się m.in. karta pocztowa (il. 25) z 1985 roku zdobiona grafiką, której elementami są hasła – wartości, o które walczyli powstańcy: jedność, niezawisłość, równość, wolność, wiara, niepodległość i sprawiedliwość. Niewątpliwie jest to kanon uniwersalnych wartości, o które zabiegają wszyscy zniewoleni ludzie, bez względu na okoliczności, takie jak czas i miejsce, a także rodzaj uciemięczenia.

Uzupełniająco warto wspomnieć również o innych materiałach, które mogły być gratką dla kolekcjonerów (bo przecież na tym również polegało zbieranie podziemnych wydawnictw!). Należą do nich m.in. wytwory upamiętniające np. wybrane jednostki wojskowe operujące w czasie II wojny światowej, jak te wspomniane na trzech blokach⁴⁷ w ramach serii *Godła lotnictwa polskie-*

go – 1939 r. Podobnie w wypadku arkusza (il. 26) z 1988 roku z dziewięcioma znaczkami pocztowymi, na których zaprezentowano broń będącą na wyposażeniu Armii Krajowej w 1944 roku.

W analizowanym materiale występują również wydawnictwa, na których umieszczano odniesienia do wydarzeń historycznych, jak i ówczesnych. Przykładem takich realizacji są m.in. materiały poświęcone poszczególnym miesiącom. Najczęstsze są nawiązania do sierpnia, odnotowane na sześciu wytworach, w tym na reprodukowanym bloku (il. 27) z 1984 roku, na którym upamiętniono trzy epizody z dziejów Polski: bitwę warszawską (z datą 15 sierpnia 1920), powstanie warszawskie (z datą 1 sierpnia 1944) oraz strajki Sierpnia’80 (z datą 31 sierpnia 1980). Ciekawą serię stanowią bloki „polskie miesiące,” wydane w 12 różnych wariantach – po jednym na każdy miesiąc w roku. Występują na nich odniesienia do następujących wydarzeń i/lub postaci: styczeń – powstanie styczniowe, luty – powstanie krakowskie, marzec – uchwalenie Konstytucji marcowej i wydarzenia Marca’68, kwiecień – powstanie kościuszkowskie, zbrodnia katyńska i powstanie w getcie warszawskim, maj – uchwalenie Konstytucji 3 maja, bitwa pod Monte Cassino i demonstracje 1 maja 1982, czerwiec – wystąpienia społeczne w 1956 i 1976, lipiec – powstanie wileńskie i powstanie lwowskie, sierpień – bitwa warszawska, powstanie warszawskie i strajki Sierpnia’80, wrzesień – kampania wrześniowa, październik – wydarzenia października 1956, wybór Karola Wojtyły na papieża i zabójstwo ks. Jerzego Popiełuszki, listopad – powstanie listopadowe i odzyskanie niepodległości, grudzień – powstanie wielkopolskie, wydarzenia Grudnia’70 i pacyfikacja górników w roku 1981. Warto odnotować, że na niektórych znaczkach pocztowych powielanych w ramach tych bloków zamieszczano reprodukcje innych wytworów, w tym także dawnych walorów filatelistycznych. Z takiego zabiegu skorzystano w wypadku wydawnictwa (il. 28) z 1986 roku poświęconego wydarzeniom listopadowym – znajdują się na nim dwa walory reprezentujące tzw. serię historyczną, emitowaną w 1938 roku (powstanie listopadowe według Boratyńskiego i Dutczyńskiego oraz odzyskanie niepodległości według Rozwadowskiego i Polaka, oba wprowadzone do

obiegu przez Polską Wytwórnę Papierów Wartościowych).⁴⁸

Warto wspomnieć również o drukach, których twórcy, odnosząc się do bieżących spraw, przypominają o wydarzeniach z przeszłości. Należy do nich m.in. ulotka⁴⁹ nawołująca do bojkotu wyborów, na której zamieszczono datę 17 września 1939 opisaną jako „IV rozbiór Polski.”

W analizowanym materiale zarejestrowano również jedno wydawnictwo, którego twórcy odnoszą się nie do przeszłości, tylko do przyszłości. Na reprodukowanym bloku (il. 29) zaprezentowano wizję roku 2000 – to relacja z pogranicza... polsko-chińskiego, opatrzona komentarzem „na pograniczu polsko-chińskim panuje spokój.”

Podsumowanie

Omawiane w tekście motywy należą do najczęściej powielanych, przy czym obok nich występują również inne wydarzenia i postacie, którym poświęcane są pojedyncze wytwory – przykładem znaczek pocztowy (il. 30) z 1988 roku upamiętniający rocznicę powstania *Roty*⁵⁰.

Prezentowane w niniejszym artykule materiały są jedynie wycinkiem opozycyjnej twórczości z lat osiemdziesiątych dwudziestego wieku, nawet jeśli mamy na myśli tylko wytwory, które można zaliczyć do tzw. poczty podziemnej. Biorąc jednak pod uwagę skalę tego zjawiska, nie ma wątpliwości, że odnoszenie się do wydarzeń i postaci z przeszłości było popularnym zabiegiem. Należy przy tym podkreślić, że w analizowanym materiale motywy historyczne dominują na znaczkach pocztowych (w tym również w formie bloków, pasków czy arkuszy), a sporadycznie występują na innego rodzaju wytworach, takich jak pocztówki czy koperty.

Można powiedzieć, że tego typu wydawnictwa – przy braku dostępu do oficjalnych kanałów komunikacji – służyły do propagowania treści ważnych dla społeczeństwa. Dowodzą tego m.in. różnego rodzaju ulotki, na których informowano o zbliżających się manifestacjach. Podobnie z motywami historycznymi, po które sięgali opozycyjni twórcy. Nieprzypadkowo w analizowanym materiale występuje sporo odniesień do

np. zbrodni katyńskiej – to jedna z białych plam, o których oficjalnie nie wspominało, ponieważ nie funkcjonowały w ramach polityki historycznej PRL. Na tego typu wytworach dominują popularne formuły wizualne, które były czytelne dla szerokiego grona odbiorców, jak np. znak Polski Walczącej (w analizowanym materiale występujący na dwóch drukach – il. 23 i 25). W ten sposób samorzutnie tworzył się swoisty opozycyjny język komunikacji wizualnej, z nieformalnymi, choć dość spójnymi strategiami nadawczymi i odbiorczymi, czego dowodem jest powielanie tych samych motywów na wytworach, które – jak można domniemywać – są różnej proveniencji. Należy jednak podkreślić, że działalność poszczególnych wydawnictw nie była skoordynowana, co sprawia, że kolportowane materiały mogły oddziaływać na jednostki, wspierając budowanie świadomości historycznej, jednak z pewnością nie miały na celu kształtowania opozycyjnej polityki historycznej. Mniej lub bardziej regularnie pojawiające się w obiegu znaczki i karty pocztowe, a także inne druki były dowodem ciągłej działalności opozycji, a więc i nieustannej walki z komunizmem. I choć te niepozorne wytwory, niekiedy strzępki papieru, nie miały takiej siły rażenia jak strajki, które mogły paraliżować nie tylko miasta czy regiony, lecz również cały kraj, to miały znaczenie sentymentalne – były namiastką wolności, dającą nadzieję na rychły upadek komunizmu.

Ikonografia



1. Bloki upamiętniające chrzest Polski i Litwy: (1) 1987, datowanie za: Wacław Sokołowski, *Katalog znaczków wydawanych przez polskie organizacje niezależne w 1987 roku*, s. 27; (2) 1988, datowanie za: Zbigniew Endzel, *Katalog znaczków poczty podziemnej*, t. 4, wyd. Poczta Solidarność, autor nieznany, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury



2. Walor upamiętniający rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 maja, 1987, wyd. Solidarność, autor nieznany, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury



3. Karta pocztowa z satyryczną grafiką nawiązującą do uchwalenia Konstytucji 3 maja, niedatowana, brak informacji o wydawcy, autor nieznany, ze zbiorów Europejskiego Centrum Solidarności, sygn. POCZ_000570 (tymczasowa)



4. Emisje z reprodukcjami portretów polskich władców według pocztu Matejki – jeden z wariantów kolorystycznych, niedatowany, wyd. Poczta Solidarność, autor nieznany, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury

5. Walor poświęcony powstaniu styczniowemu, 1987, wyd. Poczta Homo Homini/Solidarność Małopolska, autor nieznany, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury



6. Blok wydany w ramach cyklu *Seria pamięci narodowej*, upamiętniający wymarsz I Kompanii Kadrowej, 1986, wyd. Piwnicza Oficyna Wydawnicza/TKW NSZZ Solidarność Warszawa, autor nieznany, ze zbiorów Europejskiego Centrum Solidarności, sygn. AOZ_0480 (tymczasowa)



7. Blok poświęcony Legionom Polskim – wybrany wariant z serii, 1987, datowanie za: Sokołowski, *Katalog znaczków*, s. 129, wyd. Solidarność, autor nieznany, ze zbiorów własnych



8. Świąteczna karta pocztowa upamiętniająca 70 rocznicę odzyskania niepodległości, 1988, wyd. Solidarność, autor nieznany, ze zbiorów Europejskiego Centrum Solidarności, sygn. POCZ_000444 (tymczasowa)



9. Arkusz ze znaczkami pocztowymi zawierającymi reprodukcje portretów Piłsudskiego, 1988, wyd. Poczta HLS/Nowa Huta, autor nieznany, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury



10. Blok z wizerunkami głów państwa z okresu II Rzeczypospolitej, 1986, datowanie za: Andrzej Jaworski, *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków rok 1986*, s. 77, wyd. Poczta Solidarność, autor nieznany, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury



11. Zestaw znaczków pocztowych odnoszących się do wojny polsko-rosyjskiej 1919–1921, 1988, datowanie za: Endzel, *Katalog znaczków*, t. 5, brak informacji o wydawcy, autor nieznany, ze zbiorów własnych



12. Znaczek pocztowy upamiętniający 65 rocznicę „cudu nad Wisłą” (z serii z różnymi wydarzeniami) – jeden z wariantów kolorystycznych, 1985, wyd. Niezależna Poczta Pomorza, autor nieznany, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury



13. Blok z dziesięcioma różnymi wizerunkami Piłsudskiego, 1987, wyd. Poczta IWC/Poczta Solidarność, autor nieznany, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury



14. Znaczek pocztowy z wizerunkiem Piłsudskiego – jeden z wariantów kolorystycznych, 1988, wyd. Poczta NZS, autor nieznany, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury



15. Awers i rewers „banknotu” z wizerunkiem Piłsudskiego, niedatowany, brak informacji o wydawcy, autor nieznan, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury



18. Arkusz z 12 znaczkami pocztowymi upamiętniającymi wybrane działania wojenne i powiązanych z nimi dowódców, 1987, datowanie za: Sokołowski, *Katalog znaczków*, s. 151–152, wyd. HLS/Poczta Solidarność, autor nieznan, ze zbiorów własnych



16. Dwa znaczki pocztowe przypominające daty wkroczenia wrogich armii na teren Polski w 1939 r., 1982, wyd. Poczta Internowanych/Obóz Uherce, autor nieznan, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury



17. Znaczek pocztowy z symbolicznym wyobrażeniem współpracy nazistów i Sowieców, 1989, wyd. Poczta Pamięci/NZS, autor nieznan, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury



19. Znaczek pocztowy z serii *Virtuti Militari* – na reprodukowanym egzemplarzu zamieszczono wizerunek o. Maksymiliana Kolbego, 1988, wyd. Poczta Konfederacji Polski Niepodległej, autor nieznanym, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury



20. Znaczek pocztowy z wizerunkiem Matki Boskiej Katyńskiej, 1988, datowanie za: Endzel, *Katalog znaczków*, t. 4, wyd. Poczta Polska, autor nieznanym, ze zbiorów Instytutu Pamięci Narodowej, sygn. IPN BU 3549/148, karta nienu-merowana



21. Znaczek pocztowy upamiętniający zbrodnię katyńską z przedstawieniem sceny mordu – jeden z wariantów kolorystycznych, 1987, datowanie za: Sokołowski, *Katalog znaczków*, s. 42, wyd. Poczta MRKS, autor nieznanym, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury



22. Znaczek pocztowy z serii *Katyn 1940 – Jeden z 4 143* – na reprodukowanym egzemplarzu wizerunek Jana Załuskiego, 1987, wyd. Solidarność, autor nieznanym, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury



23. Pasek ze znaczkami pocztowymi przedstawiającymi bohaterów powstania warszawskiego – dostępne różne warianty kolorystyczne, (1) 1987, datowanie za: Sokołowski, *Katalog znaczków*, s. 122; (2) 1988, datowanie za: Endzel, *Katalog znaczków*, t. 4, wyd. Poczta Solidarność, autor nieznanym, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury



24. Seria znaczków pocztowych z reprodukcjami plakatów z okresu powstania warszawskiego, (1) 1987, datowanie za: Sokołowski, *Katalog znaczków*, s. 123; (2) 1988, datowanie za: Endzel, *Katalog znaczków*, t. 4, wyd. Poczta Solidarność, autor nieznany, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury.



25. Karta pocztowa upamiętniająca powstanie warszawskie, 1985, wyd. Solidarność, autor nieznany, ze zbiorów Europejskiego Centrum Solidarności, sygn. POCZ_000624 (tymczasowa)



26. Arkusz składający się z dziewięciu różnych znaczków pocztowych, na których prezentowana jest broń Armii Krajowej, 1988, wyd. Poczta Solidarność, autor nieznany, ze zbiorów własnych



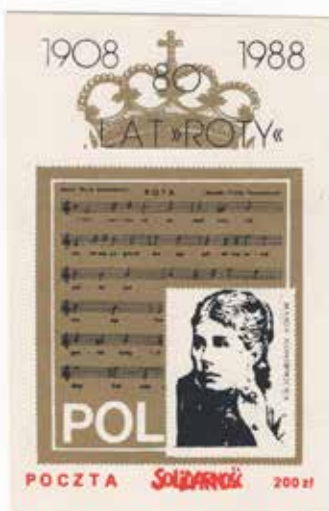
27. Blok upamiętniający sierpińskie rocznice, 1984, wyd. Poczta Mazowska, autor nieznany, ze zbiorów Europejskiego Centrum Solidarności, sygn. AOZ_0156 (tymczasowa)



28. Blok z serii upamiętniającej wydarzenia rozgrywające się w poszczególnych miesiącach, 1986, wyd. Poczta Solidarność, autor nieznanym, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury



29. Blok odnoszący się do przyszłości – wizualizacja roku 2000, 1988, datowanie za: Endzel, *Katalog znaczków*, t. 4, wyd. Poczta Uśmiechu, autor nieznanym, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury



30. Walor upamiętniający rocznicę powstania Roty, wyd. Poczta Solidarność, autor nieznanym, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury

Przypisy

- ¹ Autor nieznany, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury. Na druku zamieszczono wyobrażenie orła, którego pierś przebija miecz opisany skrótem „NKWD.” W tle, na zarysie krzyża, zamieszczono napis „Katyń 1940.” Kompozycję uzupełniają hasła, w tym cytowane „Nie zapomnimy nigdy!”
- ² Barbara i Jacek Swałtkowie szacują, że w latach 1982–1989 wydano 12,5 tysiąca (w tym 8,5 tysiąca w latach 1982–1985 i 4 tysiące w latach 1986–1989) różnych walorów filatelistycznych (nie tylko znaczków pocztowych – w tej liczbie mieszczą się również inne wydawnictwa, takie jak pocztówki, koperty, banknoty itd.). Zob. Barbara Swałtek i Jacek Swałtek, red., *Gawędy o znaczkach, pieczętkach i kopertach. Filatelistyka podziemna lat 1982–1985 jako forma działania na rzecz niepodległości i suwerenności Polski*, seria Zeszyty Historyczne Sieci Solidarności, t. 7 (Kraków: Stowarzyszenie Sieć Solidarności, 2016), 6. W tej samej publikacji autorzy zamieszczają również inne dane – wynika z nich, że w latach 1982–1985 wydano 15 tysięcy walorów filatelistycznych, z czego 6 tysięcy to wydawnictwa „obozowe” (pochodzące m.in. z ośrodków internowania), a 9 tysięcy to wydawnictwa „podziemne” (pochodzące z drukarni z całego kraju). Zob. Swałtek i Swałtek, *Gawędy*, 14. Z kolei Stanisław Remuszko podaje, że w latach 1982–1989 z inicjatywy różnych organizacji wprowadzono do obiegu ok. 3 tysięcy emisji nieoficjalnych znaczków pocztowych (w tym również bloków i pasków), co może się przekładać na nawet 50 milionów druków (zakładając, że średni nakład oscylował w przedziale od 3 do 5 tysięcy egzemplarzy). Stanisław Remuszko, „Podziemna filatelistyka,” *Tygodnik Solidarność* 3 (1992): 14.
- ³ Marcin Kula, *Nośniki pamięci historycznej* (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2002), 7–8.
- ⁴ Łącznie opublikowano pięć tomów, zawierających materiały z lat 1981–1989: Zbigniew Endzel, *Katalog znaczków poczty podziemnej*, t. 1–5 (b.m.: nakł. aut., b. d.). Cytowane wydawnictwa zachwycają sposobem opracowania – to maszynopisy, które zilustrowano reprodukcjami w postaci wycinanych i wklejanych zdjęć.
- ⁵ Anatol Kobylński, *Sześć lat Podziemnej Poczty w Polsce (1982–1988)* (Rapperswil: Muzeum Polskie w Rapperswilu, 1989).
- ⁶ Zbigniew Kowalewski, *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków: lata 1982–84* (Warszawa: nakł. aut., 1998).
- ⁷ Andrzej Jaworski, *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków rok 1985* (Warszawa: nakł. aut., 2000); Andrzej Jaworski, *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków rok 1986* (Warszawa: nakł. aut., 2001).
- ⁸ Wacław Sokołowski, *Katalog znaczków wydawanych przez polskie organizacje niezależne w 1987 roku* (Warszawa: nakł. aut., 1990).
- ⁹ Andrzej Znojkiwicz, red., *Katalog znaczków pocztowych Konfederacji Polski Niepodległej 1984–1990*. Tom 1 (Warszawa: Wydawnictwo Polskie, 1990). Kolejne tomy nie zostały dotąd wydane (?). Warto w tym miejscu przytoczyć fragment tekstu, w którym Znojkiwicz wskazuje na charakterystykę tego typu katalogów: „Zestaw ten [znaczków pocztowych wprowadzanych do obiegu przez Konfederację Polski Niepodległej] posiada na pewno wiele braków zarówno w liczbie przedstawionych znaczków, jak też w informacjach dotyczących poszczególnych pozycji. Wiadomo przecież, w jakich warunkach one powstawały.” Znojkiwicz, *Katalog znaczków pocztowych*, 3. Dalej Znojkiwicz zwraca również uwagę na występujące w drugim obiegu „podróbkki.” „W przedstawionym zestawie uwzględniono tylko te znaczki (walory filatelistyczne), które jednoznacznie wiążą się z wydawnictwem KPN. Bowiem na rynku drugiego obiegu znalazło się wiele znaczków (bloków, arkusików) wydawców prywatnych, bezprawnie sygnujących swe druki nazwą czy symbolem KPN.” Znojkiwicz, *Katalog znaczków pocztowych*, 3. O tym zjawisku pisze również Kobylński: „W warunkach głębokiej konspiracji produkcji podziemnych znaczków zdarzały się czasem przypadki ukazywania się na rynku wydań Poczty Podziemnej nie wiadomo przez kogo firmowanych. Można się domyśleć, że działała tu całkowicie »prywatna« inicjatywa i dochód ze sprzedaży tych nieautoryzowanych przez »Solidarność« znaczków wędrował do całkowicie prywatnych kieszeni.” Kobylński, *Sześć lat Podziemnej*, 8.
- ¹⁰ Irena Grudzińska-Gross, *The Art of Solidarity* (New York: The College of Staten Island University of New York, 1985).
- ¹¹ Na ten temat zob. np. Jan Olaszek, *Rewolucja powielaczy. Niezależny ruch wydawniczy w Polsce 1976–1989* (Warszawa: Trzecia Strona, 2015).
- ¹² Por. Sekcja 1, Maria Leśniowska, „Plakaty, Pocztówki, Street Art w »Służbie« Solidarności. Materiały Ikonograficzne Przechowywane w Archiwum Państwowym w Opolu,” il. 14.
- ¹³ Przykładowo o wybranych realizacjach: zob. Sekcja 1, Anna Dzierżyc-Horniak, „Od Dokumentu ku Wiecznej Teraźniejszości. Fotografia w Spotkaniu z Sacrum na Wybranych Przykładach Przedsięwzięć Janusza Boguckiego i Niny Smolarz.”
- ¹⁴ Zob. seria bloków wspominających okoliczności odzyskania i/lub utracenia niepodległości w wybranych krajach bloku komunistycznego (Rosja, Litwa, Łotwa, Estonia, Białoruś, Ukraina i Gruzja). Autor nieznany, ze zbiorów Europejskiego Centrum Solidarności, sygnatury: AOZ_0686, AOZ_0685, AOZ_0684, AOZ_0689, AOZ_0688, AOZ_0687, AOZ_0690 (tyczasowe).
- ¹⁵ Zob. Tomasz Kamiński i Marcin Frenkel, „Aktualność tzw. »doktryny Giedroycia« w kontekście polityki Unii Europejskiej wobec Rosji,” *Przegląd Europejski* 2 (2019), 69–83, dostępny 15.12.2021, <https://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/bitstream/handle/11089/30962/Aktualno%C5%B4C4%87%20doktryny%20Giedroycia%20w%20kontek%C5%9Bcie%20polityki%20UE%20wobec%20Rosji.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- ¹⁶ Autor nieznany, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury.
- ¹⁷ Zob. Tomasz Leszkowicz, *Oblicza propagandy PRL* (Warszawa: PROMOHISTORIA/histmag.org, 2016), 11–19.
- ¹⁸ Datowanie na podstawie informacji zawartej na grafice. Nie zawsze możliwe jest wskazanie jakichkolwiek szczegółów na temat danego wydawnictwa wyłącznie na podstawie znajdującej się na nim grafiki. Nierzadko na analizowanych drukach występują daty, które mogą określać czas emisji, jednak nie ma pewności, że zawsze jest to w pełni wiarygodne źródło – z relacji Stanisława Głazewskiego wynika, że na niektórych wytworach celowo zamieszczano nieprawdziwe informacje, aby wprowadzić w błąd funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa. Zob. Stanisław Głazewski, „Podziemna poczta »Solidarności«,” *Studia Puławskie* 11 (2010): 96, przypis 66.

- ¹⁹ Autor nieznan, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury.
- ²⁰ Jeden ze znaczków pocztowych tworzących pasek, na którym uwieczniono sześć wydarzeń; poza powstaniem listopadowym (i podobizną Wysockiego), są to: konfederacja barska (z wizerunkiem Pułaskiego), insurekcja kościuszkowska (z wizerunkiem Kościuszki), powstanie Legionów Polskich (z wizerunkiem Dąbrowskiego), powstanie styczniowe (z wizerunkiem Traugutta) i odzyskanie niepodległości (z wizerunkiem Piłsudskiego). Autor nieznan, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury. Na omawianym egzemplarzu ręcznie skorygowano datę podaną dla konfederacji barskiej – na druku znajdował się najprawdopodobniej 1788 rok, w którym cyfrę 8 (?) przerobiono na 6.
- ²¹ Blok z serii prezentującej polskie powstania. Ten cykl tworzą cztery wydawnictwa poświęcone: powstaniu kościuszkowskiemu (z portretem Kościuszki i reprodukcją litografii *Kosynier* Postępskiego (?), na druku przypisanej Orłowskiemu), powstaniu listopadowemu (z portretem Prądyńskiego i reprodukcją obrazu *Bitwa pod Stoczkiem* Kossaka), powstaniu styczniowemu (z portretem Langiewicza i reprodukcją obrazu *Konna czujka powstańców* Brodowskiego) oraz powstaniu warszawskiemu (z podobizną Borysa ps. „Pług” i wyobrażeniem sceny z 2 października 1944 roku). Autor nieznan, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury.
- ²² Autor nieznan, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury.
- ²³ Autor nieznan, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury.
- ²⁴ Pasek występujący w dwóch (?) wariantach kolorystycznych, autor nieznan, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury.
- ²⁵ W ramach tej serii upamiętniano również inne wydarzenia i/lub postacie, w tym m.in. wojnę polsko-rosyjską 1919–1921 (autor nieznan, ze zbiorów Europejskiego Centrum Solidarności, sygn. ECS/AS/12/I/4/132, zob. dostępny 26.09.2021, https://zbiory.ecs.gda.pl/items/show/3943?sort_field=added&sort_dir=d), marszałka Józefa Piłsudskiego (autor nieznan, ze zbiorów Europejskiego Centrum Solidarności, sygn. ECS/AS/12/I/4/133, zob. dostępny 26.09.2021, https://zbiory.ecs.gda.pl/items/show/3944?sort_field=added&sort_dir=d) czy powstanie warszawskie (autor nieznan, ze zbiorów Europejskiego Centrum Solidarności, sygn. ECS/AS/12/I/4/134, zob. dostępny 26.09.2021, https://zbiory.ecs.gda.pl/items/show/3945?sort_field=added&sort_dir=d).
- ²⁶ Datowanie za: Sokołowski, *Katalog znaczków*, 129.
- ²⁷ Por. Sekcja 1, Maria Leśniowska, „Plakaty, Poczłtówki, Street Art w »Służbie« Solidarności. Materiały Ikonograficzne Przechowywane w Archiwum Państwowym w Opolu,” il. 1.
- ²⁸ Datowanie za: Jaworski, *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków rok 1986*, 77.
- ²⁹ Autor nieznan, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury.
- ³⁰ Autor nieznan, ze zbiorów Europejskiego Centrum Solidarności, sygn. AOZ_0046, AOZ_0047, AOZ_0048 (tymczasowe).
- ³¹ Andrzej Znojkiwicz (atrybucja za: Znojkiwicz, *Katalog znaczków pocztowych*, 23), ze zbiorów własnych. W cytowanym katalogu zamieszczono reprodukcje wszystkich wspomnianych znaczków pocztowych. Ponadto w 1988 roku wprowadzono do obiegu jeszcze dwa bloki z walorami upamiętniającymi rok 1937 – Porąbka, budowa hydroelektrowni na Sole i 1938 – Warszawa, uruchomienie próbnego nadajnika telewizyjnego. Dopiero w 1990 roku uzupełniono serię o pozostałe bloki; jako przyczynę przerwania edycji wskazano problemy techniczne. Zob. Znojkiwicz, *Katalog znaczków pocztowych*, 24, 48–49.
- ³² Autor nieznan, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury.
- ³³ Autor nieznan, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury. Datowanie za: Sokołowski, *Katalog znaczków*, 187. Zob. Sekcja 1, Maria Leśniowska, „Plakaty, Poczłtówki, Street Art w »Służbie« Solidarności. Materiały Ikonograficzne Przechowywane w Archiwum Państwowym w Opolu,” il. 4.
- ³⁴ Autor nieznan, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury.
- ³⁵ Łącznie na ośmiu różnych drukach, z których pięć to ulotki. Zob. np. znaczek pocztowy przypominający o pakcie Ribbentrop-Mołotow z paska poświęconego wydarzeniom z 1939 roku. Autor nieznan, ze zbiorów Europejskiego Centrum Solidarności, sygnatura AOZ_0189 (tymczasowa).
- ³⁶ W jednym z katalogów tę serię wydawniczą przypisano Janowi Tarnowskiemu; zob. Jaworski, *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków rok 1985*, 86–89. Do tych samych wniosków prowadzi również nieilustrowany opis działalności Tarnowskiego sporządzony przez Swałtkę: „W latach 1984–1989 Jan Tarnowski wykonał bodaj najwięcej projektów oraz gotowych znaczków w czasie działania poczt podziemnych. Poza znaczkami przygotowywanymi w internacie, wslawił się wieloznaczkowymi seriami wydanymi w niewielkich nakładach (około 150 serii każda emisja): Polacy na frontach II wojny światowej (1985) – 81 znaczków; 75 lat Harcerstwa Polskiego (1986) – 16 znaczków; Madonny Polskie (1986) – 8 znaczków; 45. rocznica powstania Armii Krajowej (1987) – 126 znaczków; 45. rocznica Powstania Warszawskiego (1989) – 16 znaczków.” Jacek Swałtek, „Obóz w Wierzchowie – Jan Tarnowski,” w *Gawędy o znaczkach, pieczętkach i kopertach. Filatelistyka podziemna lat 1982–1985 jako forma działania na rzecz niepodległości i suwerenności Polski*, seria „Zeszyty Historyczne Sieci Solidarności,” t. 7, Barbara Swałtek, Jacek Swałtek, red. (Kraków: Stowarzyszenie Sieć Solidarności, 2016), 22–23.
- ³⁷ W zależności od źródła materiały z tych serii datowane są na 1985 rok (według: Jaworski, *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków rok 1985*, 86–89) lub 1987 rok (według: Sokołowski, *Katalog znaczków*, 54–57, 202, 215). Pokrywa się to poniekąd z informacjami, które podaje Jacek Swałtek: 1985 – seria Polacy na frontach II wojny światowej, 1986 – seria Madonny Polskie, 1987 – seria 45. rocznica powstania Armii Krajowej, 1989 – seria 45. rocznica Powstania Warszawskiego. Zob. Swałtek, „Obóz w Wierzchowie,” 22–23.
- ³⁸ Jan Tarnowski (atrybucja za: Jaworski, *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków rok 1985*, 88), ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury.
- ³⁹ Jan Tarnowski (atrybucja za: Jaworski, *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków rok 1985*, 87), ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury.

- ⁴⁰ Analogicznie: Jan Tarnowski (atrybucja za: Jaworski, *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków rok 1985*, 86–89, uzupełniająco: Swałtek, „Obóz w Wierzchowie,” 23), ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury.
- ⁴¹ Analogicznie: Jan Tarnowski (atrybucja za: Jaworski, *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków rok 1985*, 86–89, uzupełniająco: Swałtek, „Obóz w Wierzchowie,” 23), ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury.
- ⁴² Datowanie za: Sokołowski, *Katalog znaczków*, 151–152.
- ⁴³ Autor nieznan, ze zbiorów Europejskiego Centrum Solidarności, sygn. ECS/AS/12/I/4/135, dostępny 15.12.2021, <https://nowezbiory.ecs.gda.pl/items/show/3946?collection=8&page=31>.
- ⁴⁴ Datowanie za: Sokołowski, *Katalog znaczków*, 122.
- ⁴⁵ Autor nieznan, ze zbiorów Europejskiego Centrum Solidarności, sygn. ECS/AS/12/I/4/134. Zob. dostępny 15.12.2021, <https://nowezbiory.ecs.gda.pl/items/show/3945?collection=8&page=31>.
- ⁴⁶ Dla uzupełnienia: 10 materiałów innych niż znaczki pocztowe, które można zaliczyć do wytworów poczty podziemnej, odnotowano również w wypadku innego wydarzenia z okresu II wojny światowej, tj. zbrodni katyńskiej.
- ⁴⁷ Autor nieznan, ze zbiorów Europejskiego Centrum Solidarności, sygnatury AOZ_0737, AOZ_0738 i AOZ_0739 (tymczasowe).
- ⁴⁸ Zob. serwis Katalog Znaczków Poczтовых, dostępny 26.09.2021, <https://www.kzp.pl/index.php?artykul=kat-zn-1938-zn0310>.
- ⁴⁹ Autor nieznan, ze zbiorów Instytutu Pamięi Narodowej, sygnatura IPN BU 1042/12/170.
- ⁵⁰ Podobne wydawnictwa przygotowano również dla upamiętnienia powstania dwóch innych pieśni, tj. *Mazurka Dąbrowskiego* i *Pierwszej Brygady*. Dla obu: autor nieznan, ze zbiorów Archiwum Historycznego Komisji Krajowej NSZZ Solidarność, brak sygnatury.

Bibliografia

- Endzel, Zbigniew. *Katalog znaczków poczty podziemnej*, t. 1–5. Brak miejsca wydania: nakł. aut., brak daty wydania.
- Głazewski, Stanisław. „Podziemna poczta »Solidarności«.” *Studia Puławskie* 11 (2010): 76–108.
- Grudzińska-Gross, Irena. *The Art of Solidarity*. New York: The College of Staten Island University of New York, 1985.
- Jaworski, Andrzej. *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków rok 1985*. Warszawa: nakł. aut., 2000.
- Jaworski, Andrzej. *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków rok 1986*. Warszawa: nakł. aut., 2001.
- Kamiński, Tomasz i Marcin Frenkel. „Aktualność tzw. »doktryny Giedroycia« w kontekście polityki Unii Europejskiej wobec Rosji.” *Przegląd Europejski* 2 (2019): 69–83. Dostępny 15.12.2021. <https://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/bitstream/handle/11089/30962/Aktualno%C5%9B%C4%87%20doktryny%20Giedroycia%20w%20kontek%C5%9Bcie%20polityki%20UE%20wobec%20Rosji.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Kobyliński, Anatol. *Sześć lat Podziemnej Poczty w Polsce (1982–1988)*. Rapperswil: Muzeum Polskie w Rapperswilu, 1989.
- Kowalewski, Zbigniew. *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków: lata 1982–84*. Warszawa: nakł. aut., 1998.
- Kula, Marcin. *Nośniki pamięci historycznej*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2002.
- Leszkowicz, Tomasz. *Oblicza propagandy PRL*. Warszawa: PROMOHISTORIA/histmag.org, 2016.
- Olaszek, Jan. *Rewolucja powielaczy. Niezależny ruch wydawniczy w Polsce 1976–1989*. Warszawa: Trzecia Strona, 2015.
- Remuszko, Stanisław. „Podziemna filatelistyka.” *Tygodnik Solidarność* 3 (1992): 14.
- Sokołowski, Wacław. *Katalog znaczków wydawanych przez polskie organizacje niezależne w 1987 roku*. Warszawa: nakł. aut., 1990.
- Swałtek, Barbara i Jacek Swałtek, red. *Gawędy o znaczkach, pieczętkach i kopertach. Filatelistyka podziemna lat 1982–1985 jako forma działania na rzecz niepodległości i suwerenności Polski*. Seria Zeszyty Historyczne Sieci Solidarności, t. 7. Kraków: Stowarzyszenie Sieć Solidarności, 2016.
- Swałtek, Jacek. „Obóz w Wierzchowie – Jan Tarnowski.” W *Gawędy o znaczkach, pieczętkach i kopertach. Filatelistyka podziemna lat 1982–1985 jako forma działania na rzecz niepodległości i suwerenności Polski*, Barbara Swałtek i Jacek Swałtek, red., 22–23. Seria Zeszyty Historyczne Sieci Solidarności, t. 7. Kraków: Stowarzyszenie Sieć Solidarności, 2016.
- Znojkiwicz, Andrzej, red. *Katalog znaczków pocztowych Konfederacji Polski Niepodległej 1984–1990*. Tom 1. Warszawa: Wydawnictwo Polskie, 1990.